

Abstract

Vasilenko V. An economic status of the academic body of the St. Volodumur University in 1834-1884.

Introduction. Analysis of some aspects of the everyday life of an academic body arises in the light of the latest disposition of the history development. The economic status has played an important role in everyday life of an academic body of the St. Volodumur University. There was a dependence between different aspects of everyday life such as mode of life or family status, and its financial facilities.

Purpose. An article determines an influence of the material status on the different aspects of the everyday life of the academic body of the St. Volodumur University in Kyiv.

Results. There was revealed the main factors of the material status of the academic body of the St. Volodumur University in Kyiv.

Originality. The global investigation of the material status of an academic body as a separate social group was made for the first time.

Conclusion. The economic status of an academic body of the St. Volodumur University was a difficult despite their high social status. An insufficient investment had provoked other searches of the earnings which influenced badly on the scientific and academic activity. Position salaries haven't covered everyday expenses of the scientific nobles, despite the constant pay rise.

Key words: material status, salary, academic body, St. Volodumur University.

Одержано редакцією 14.06.2017
Прийнято до публікації 5.10.2017

УДК 94 (477): 929 Єфименко «1848-1918» (045)

О. О. Драч

**«ОСОБИСТЕ ЖИТТЯ НЕ РОЗНІЖИЛО ЇЇ»:
О. Я. ЄФИМЕНКО (1848–1918) – УЧЕНА ТРУДІВНИЦЯ***

У статті здійснено аналіз обставин особистого життя першої жінки доктора історії в Російській імперії. Встановлено, що сформовані в дитячі роки установки на пріоритет внутрішнього / духовного над зовнішнім / матеріальним стали стрижнем особистості Олександри Яківни Єфименко. Доведено, що наполегливе бажання пізнання навколишнього світу, а також знайомство і шлюб з близьким за духом народолюбцем П.С. Єфименко визначають життєве кредо науковиці – самовдосконалення і постійну працю над собою.

Ключові слова: Олександра Яківна Єфименко, особисте життя, науковиця, почесний доктор російської історії.

Постановка проблеми. Поважне місце серед піонерок наукової ниви другої половини XIX – початку XX ст. посідає знана історик, етнограф, перша в Російській імперії жінка – почесний доктор історії, викладачка і громадська діячка Олександра Яківна Єфименко (1848–1918). У наступному році виповнюється 170 років із дня народження і 100 років від дня трагічної загибелі авторитетної науковиці, що актуалізує ґрунтовне студювання її життя й особистості. Маємо наголосити, що своїми біографіями жінки, що обрали сферу наукових пошуків як форму соціальної реалізації, сприяли формуванню позитивного образу жінки-інтелектуала і руйнації міфу про «синю панчоху». Відтоді ґрунтовна освіта жінок перестала асоціюватися з неминучою втратою жіночості, безшлюбністю та статевою неприродністю.

Аналіз досліджень і публікацій. Життя і науковий доробок ученої в радянський період досліджували Д. Багалій, П. Марков, В. Смолій [1–3]. Її – росіянку за походженням – сучасна українська історична наука зараховує до визначних українок-учених Новітньої доби. Спроби вивчення життя і спадщини О. Єфименко реалізовано київським дослідником С. Пивоваром [4; 5]. Окремих аспекти життя науковиці зацікавили зарубіжних учених, зокрема професора Віденського університету А. Капелера [6]. Чимало цінних матеріалів до біографії О. Єфименко віднайдено й опубліковано археографом Г. Стариковим [7–9]. Утім у сучасній українській історіографії донині не створено комплексної праці щодо осмислення життя і творчості О. Єфименко, а статті в енциклопедичних і довідкових видання про дослідницю почасти хибують огріхами. Вважаємо за необхідне заповнити виявлену лаку.

Метою нашої статті є осмислення чинників становлення особистості знаної науковиці, а також обставин приватного життя першої жінки доктора наук О. Єфименко за допомогою методик психоісторії і гендерного аналізу. Задля досягнення мети скористаємося підхо-

* Публікація містить результати досліджень, проведених за проектом фундаментального дослідження за рахунок видатків державного бюджету «Соціальні практики формування гендерної чутливості й толерантності в традиційному українському суспільстві модерного періоду» (державний реєстраційний номер 0115U000640).

дом американського психоісторика Л. де Моса, який наголошує на важливості знаходження причин мотиваційних моделей у ранніх подіях життя особистості і їхнє реструктурування в групі дорослих [11, 8]. Також осмислення життя і діяльності видатної особистості потребує від дослідника дотримання інтелектуальної чесності, оскільки пріоритетним завданням ученого визнаємо не так опис, як пояснення подій, що відбулися. Джерельну базу наших рефлексій становлять его-документи – автобіографія О. Єфименко (дату написання 25 серпня 1903 р.), що являє собою лист до невстановленої особи, оригінал якої зберігається у Bakhmeteff Archive of Columbia University Rare Book and Manuscript Library, надана закордонним членом НАН України А. Капелером і опублікована Г. Стариковим, а також епістолярій дослідниці [7–9; 12].

Виклад основного матеріалу. Народилася Олександра Яківна Єфименко (у дівочтві – Ставровська) як позначають всі видання 18 (30) квітня 1848 р. у с. Варзуга Кольського повіту Архангельської губернії (нині Мурманська обл. РФ), розташованого на Терському березі Білого моря, де батько служив становим приставом. Утім ґрунтовне ознайомлення з документами виявляє неточності щодо дати і місця її народження. В атестаті про закінчення Архангельської жіночої гімназії Олександри Ставровської, фотокопію якого наводить у виданні П. Марков – автор першої і єдиної монографії про дослідницю, вказана дата народження 18 травня 1848 р. [2, 10]. У власноруч написаній автобіографії Олександра Яківна позначає дату свого народження 30 травня 1848 р., тому саме її вважаємо правильною. До речі, аналогічної позиції дотримується автор статті про неї в Енциклопедії історії України [10]. Хибують попередники і щодо місця її народження, зазначаючи с. Варзуга (Ворзуга) Кольського повіту Архангельської губернії [2, 10; 10]. У дійсності там новонароджену Олександрю охрестили, оскільки давнє поселення було центром двох парафій, одній з них і підпорядковувалося с. Кузомень, що було адміністративним центром волості.

Батько – Яків Іванович Ставровський – колезький асесор, що підтверджено дослідником П.Г. Марковим посиланням на формулярний список службовця за 1862 р. [2, 121]. Утім в гімназійному атестаті Олександри Ставровської за 1863 р., розміщеному в цьому ж виданні, її позначено донькою титулярного радника. Наявні розбіжності у чині батька пояснюємо фіксацією в атестаті відомостей про Я. Ставровського на час прийому доньки до гімназії, тобто на 1857 р. До кінця не з'ясованим залишається відомство служби батька. Олександра Яківна вказує, що батько – становий пристав. За нормативними документами, такий посадовець очолював поліцейсько-адміністративний округ (стан), тобто представляв сільську поліцію і належав до Міністерства внутрішніх справ. Службу батька приставом 2-го стану Кольського повіту підтверджують архангельські краєзнавці [13]. Утім формулярний список колезького асесора Я. Ставровського зберігається у ф. 61 «Директор народних училищ Архангельської губернії» Державного архіву Архангельської області (РФ), що передбачало службу у Міністерстві народної освіти. Підтвердження знаходимо у краєзнавця В. Толкачова, який зазначає, що Яків Іванович погано переносив місцевий клімат і клопотав про переведення. У 1851 р. родина Ставровських переїжджає в Мезень, де батька призначено директором повітового відділення товариства піклування і в'язниць [13].

Родина Ставровських як і більшість родин у традиційному суспільстві була багатодітною. Відомості про матір, Єлисавету Петрівну, не збереглися. Достеменно лише інформація про те, що вона часто хворіла. Окрім Олександри в сім'ї були старший за віком брат Самсон, а також молодші брати Лев, Олександр, Лука і сестра Фівея. На неї – старшу доньку в родині – за усталеною гендерною практикою покладали обов'язки догляду за молодшими дітьми.

Сувора природа крайньої півночі з її довгими зимовими ночами та схильність обивателів до всього фантастично-містичного вплинули на душевну організацію маленької Олександри. Перші враження дитячих років наповнені суворою і похмурою атмосферою демонологічних уявлень про бабу-ягу, домових, лісовиків, що для дівчинки становили реальність. Пізніше до цих дитячих страхів додалися релігійні уявлення сектантства з властивою йому нетерпимістю і безжальністю, поширені в архангельському краї. Унаочнювалося це зображенням сцен пекельних мук, що висіли в кожній хаті. Саме караючий старозавітний Бог, за визнанням Олександри Яківни, був центральним пунктом її духовного життя [7, 51].

Важливим чинником формування особистості Олександри – батькової улюблениці стало наслідування його ідеї «служити без хабарів», що в умовах імперської дійсності означало

злиденне життя родини. Оклад титулярного радника за «Зводом статутів про службу цивільну» становив 75 руб сріблом (262 руб 50 коп асигнаціями), що за відсутності інших джерел доходів зумовлювало малозабезпеченість службовця. Навіть підвищення на посаді до колезького асесора з відповідним збільшенням окладу до 135 руб сріблом (472 руб 50 коп асигнаціями) на рік суттєво не вплинуло на добробут родини Ставровських, позаяк єдиним джерелом надходжень була платня батька. Численній родині доводилося виживати на десять руб на місяць, оскільки Яків Іванович, на відміну від більшості чиновництва й урядовців нетерпимо ставився до хабарництва. Директор товариства піклування і тюрем Я. Ставровський не брав хабарів, не практикував поборів, не приймав дарунків. Маємо наголосити, що хабарництво в Російській імперії дореформеного періоду було загальною рисою спільних відносин, без якої при мізерній оплаті праці чиновництва не можна було зробити і кроку. Відмова чиновника від усталеної практики хабарів-подарунків як колегам по службі, так і пересічному населенню здавалася дивною і підозрілою.

Донкіхотство батька зумовлювало не тільки бідність родини Ставровських, а й було постійним джерелом неприємностей на службі і конфліктів удома. Старші члени родини – мати і теща – не поділяли принципову позицію батька, вважаючи її дивацтвом і небажанням жити як усі. Потерпаючи від постійної незабезпеченості, вони звинувачували в цьому батька, докоряючи йому нелюбов'ю до сім'ї. У сімейних колізіях Олександра підтримувала позицію батька, співчуючи його настаням і думкам. Жадібно вбираючи ідеї батька, у десять років дівчинка замислилася над оточуючою дійсністю, в якій потрібно опиратися неправді і жити «чесно». Поняття «хабарництво» викликає в Олександри відразу, а посадовці, пов'язані з ним, асоціювалися з утіленням усілякого зла, несправедливості і суспільних вад.

В атмосфері суспільної лібералізації й оновлення напередодні великих реформ губернське начальство звернуло увагу на бездоганну репутацію пана Я. Ставровського і перевело його в Архангельськ на місце чиновника спеціальних доручень при казенній палаті. На нього була покладена ревізія повітових казначейств, промислових і торгових закладів. У 1856 р. родина Ставровських переїхала до Архангельську, де минули шкільні роки Олександри.

Перебування Олександри в Архангельській гімназії (1857–1863) дещо схоже з казковим сюжетом про гидке каченя: перші кроки негарної, за її оцінками, дівчинки були невмілими, незграбними, сором'язливими. Через роки вона зізналася, що було дуже важко і прикро, коли в школі насміхалися над її потворним саморобним капором і старою, десять раз перефарбованою шубою [13]. Страждаючи від глузування учениць над її одягом, дівчинка втішала себе думкою, що терпіти образи за батькову чесність – це найвища насолода. Маємо додати, що роки навчання Олександри припадають на період підготовки і початку реалізації великих реформ, етос яких зумовлював, щонайперше серед молоді, прагнення жити по-новому, відкинути вади попереднього режиму. Оскільки особистісні мотиви Олександри щодо захисту батькової принциповості сполучалися з загальними суспільними настроями, то переконання у правоті обраної життєвої позиції в неї тільки посилювалося. Вважаємо, що сформовані в дитячі роки установки на пріоритет внутрішнього / духовного над зовнішнім / матеріальним стали стрижнем особистості Олександри Яківни, отже допомагають віднайти і пояснити логіку її подальших життєвих етапів і вчинків.

Водночас злостиві колежанки швидко замовкли: уже з другого року навчання Олександра завдяки допитливості і всепоглинаючій схильності до читання стала найкращою ученицею в гімназії. Навчальна адміністрація демонструвала їй відвідувачам як «диво-дитину», а подруги зверталися до Олександри за допомогою [7, 51–52]. З року в рік за рішенням педагогічної ради Архангельської жіночої гімназії ученицю переводили до наступного класу, винагороджуючи похвальним листом і книгою за гарну успішність і зразкову поведінку.

Проте останній рік перебування в гімназії знову нагадав працьовитій учениці про те, що в житті чимало похмурих відтінків. Старший брат Самсон, який у 1860 р. закінчив чоловічу гімназію з золотою медаллю, вирішив вступити до Петербурзького університету. Батькові задля реалізації мрії сина довелося – вперше в житті – взяти в борг 50 руб. Проте в університеті Самсон опинився в чималій скруті, захворів на туберкульоз. Батько взяв відпустку і поїхав до сина, проте не зміг допомогти – Самсон помер. Приголомшений горем, без

гроша в чужому місті, батько захворів і на 45-му році життя помер у лікарні [13]. Це трагедія залишила родину Ставровських без годувальника і визначених перспектив на майбутнє.

У 1863 р. Олександра з відзнакою закінчила Архангельську гімназію й отримала свідоцтво домашньої вчительки і наставниці, що знаменувало завершення жіночої освіти. Утім, за її власним зізнанням, спектр отриманих знань у реформованій з двокласного Маріїнського училища гімназії був досить обмежений. Середня школа залишила в здібної випускниці відчуття незавершеності навчання, продовжити яке самостійно в провінції було складно. Маючи п'ятнадцять років, Олександрі довелося самотужки надолужувати прогалини в навчальній підготовці, зокрема і з курсу російської історії.

З точки зору професійної реалізації, гімназія давала перспективи кар'єри вчительки в початкових школах та в нижчих класах жіночих гімназій. У тодішніх пореформених реаліях це означало важкі умови праці та малу зарплатню. Проте складні сімейні обставини – смерть батька і старшого брата, хронічна хвороба матері, необхідність піклування про освіту молодших братів і сестри – не залишали вибору. У 1864 р. Олександра Яківна розпочала трудовий шлях вчителькою жіночого відділення двокласного парафіяльного училища в повітовому містечку Холмогори Архангельської губернії з окладом 200 руб на рік. Таким чином, у шістнадцять років вона стає головою і годувальником родини Ставровських.

Переїзд у Холмогори став поворотним пунктом у житті Олександри: вона розпочала самостійне життя. Мотивацію відповідальності за близьких посилював неабиякий інтерес до педагогічної роботи і можливостей саморозвитку, які вона відкривала перед допитливою вчителькою. Вона навчала учениць і сама вчилася, надолужуючи відчутні пробіли власної освіти. Усю внутрішню енергію молодий педагог скеровує на саморозвиток, інтелектуальну «спрагу» прагне задовольнити читанням літератури. Мови, математика, анатомія, історія, логіка, фізика, ботаніка, фізіологія, філософія – все це вона засвоює без чітких уявлень про мету занять. Вона працювала по 10-15 годин на добу, в дні навчальних занять не дозволяла собі ні відпочинку, ні розваг. Учителька разом з вихованками подорожує до Архангельська для ознайомлення з містом, життям і звичаями населення, вивчає історію губернії. Попри величезну зайнятість Олександра відчувається щасливою відчуттям власного зростання, сповнена віри і сподівань, що працює для загального блага.

Додатковим чинником розширення кругозору Олександри в умовах віддаленої від культурних центрів північної глушини уможлилювало перебування у Холмогорах політичних засланих, які репрезентували інтелігентне товариство. Знайомство і спілкування з одним із них – Петром Савичем Єфименко (1835–1908) – визначило подальшу долю юної вчительки. У 1864 р. в «Архангельских губернских ведомостях» надруковано програму з етнографії за підписом П. Єфименка, який звертався за допомогою в збиранні історичних матеріалів [2, 13]. Олександра Яківна вирішила зайнятися науковою роботою за запропонованою програмою. Навесні 1865 р. відбулося її особисте знайомство з Петром Савичем на заходах з приводу ювілею М. Ломоносова, де доповідь дослідника викликала значний інтерес. З того часу започатковано спільну наукову працю Олександри Яківни і Петра Савича.

В особі П. Єфименка молода вчителька зустріла наставника, який мав хист дослідника й організатора. Петро Савич – етнограф за покликанням – долучив Олександрю до розроблення накопиченого фольклорного матеріалу і складання словника місцевих діалектів. За його допомоги вчителька опановує ази наукового пошуку, методики систематизації емпіричного матеріалу, розкриває здатність до узагальнень і письмового викладу власних думок. Як зауважив професор Д. Багалій, наставництво Петра Савича замінило Олександрі Яківні університетську підготовку [1, 7].

Близькою для Олександри була й ідейна платформа її наукового керівника – народництво. Нагадаємо, що загальним тлом стремління юної вчительки до вищих духовних і соціальних ідеалів була атмосфера народолюбства та пріоритет ідеї «загального блага». Вона стала надійною помічницею в наукових студіях П. Єфименка, аксіологічною основою яких було служіння народу.

Спочатку наставник і керівник з часом Петро Савич став для Олександри Яківни вірним другом, чоловіком і супутником усього життя. Закохані з першої зустрічі, вони змогли побра-

тися з Петром Савичем тільки через п'ять років у 1870 р. Шлюб із політичним засланцем унеможлилював педагогічну діяльність, тому, підтримуючи родину вчительською платнею, Олександра чекала дорослішання молодшої сестри. Саме їй по закінченню навчання Олександра Яківна передасть місію вчителювання в Холмогорах і турботу про матір, щоб вийти заміж і створити власну родину. Побралися молодята 9 лютого 1870 р., обвінчавшись у Холмогорській церкві. На той час О. Єфименко виповнилося тільки 21 рік.

Маємо констатувати, що Олександра свідомо дала згоду на шлюб з чоловіком, який був політичним засланцем, старше її на тринадцять років, а також мав хронічну хворобу (катар шлунку та кишковника), що в стадії загострення супроводжувалася випадками. Вважаємо, що в основі почуттів Олександри Яківни лежало підсвідоме тяжіння до чоловіка-батька, наставника і друга, поради та настанови якого стануть цінними для дружини протягом всього життя. В особі Петра Савича вона знайшла однодумця, людину, яка страждала за свої переконання, що було їй досить близьким. Відчайдушну Олександру не лякала і хвороба чоловіка, яку вона сприймала швидше як норму, оскільки мала досвід постійної опіки хворими в родині. Припускаємо, що не по роках самотійна дівчина, стомлена відповідальною роллю годувальниці родини, яку гендерні стереотипи традиційного суспільства пов'язували з чоловічою функцією, підсвідомо прагнула жіночої реалізації, а тому шлюб і створення власної сім'ї розглядала як повернення на круги своя. Утім доля ще не раз буде повертати Олександру Яківну в ту першу іпостась її рольової реалізації – годувальника в образі лідера родини Єфименків.

Розпочинається сімейне життя подружжя, які були рідкісної парою: обоє талановиті і працьовиті, освічені і високоморальні, вони вабили до себе відкритістю і доброзичливістю. Утім буденність змушувала не забувати і про харч насушний. Щонайперше Петро Савич докладає зусиль для стабілізації матеріального становища новоствореної родини, звертаючись до губернатора з клопотанням щодо надання його дружині казенного утримання з дня шлюбу через втрату права викладання на підставі шлюбу з політичним засланцем [2, 16]. Відповіддю стає відмова. Тоді роль прохача перебирає Олександра Яківна, яка у вересні 1870 р. клопоче про надання посади П. Єфименку в одному з повітових міст регіону та видачу їй платні чоловіка (8–10 руб у місяць) за співпрацю з «Архангельськими губернськими ведомостями», зобов'язуючись нарівні з ним працювати у виданні.

Аналіз звернень до адміністрації губернії дозволяє відтворити непрості обставини перших років подружнього життя: матеріальні нестатки, проблеми зі здоров'ям чоловіка, наполегливі пошуки дружиною підробітків, постійний нагляд поліцейських чинів, систематичне листування з адміністрацією щодо дозволу на пересування губернією, проживання в Архангельську тощо. Вищенаведені умови буденності в усі часи не сприяють палким почуттям, а тому довести міцність кохання і сімейного союзу, не засумніватися в обранні спроможні не всі молодята. Проте Олександра Яківна, яка сприймала страждання як особисті випробування душі на міцність, аскетизм як норму життя, з молодечим запалом мобілізує власну енергію для руху вперед. Вона багато і наполегливо працює. Філософія народоловства, яку вона перейняла від чоловіка, надихає молоду жінку на реалізацію особистісного потенціалу задля суспільного блага.

Природна допитливість, наполегливе прагнення самовдосконалення і наставництво чоловіка скеровують зусилля О. Єфименко на дослідницьку ниву. В Архангельську вона вивчає архівні матеріали, досліджує місцеві говірки, продовжує знайомитися зі звичаями народностей Півночі. Результативність перших кроків дослідниці на ниві етнографії поглиблюється завдяки виявленим здібностям до науково-популярного викладу емпіричного матеріалу. Публікації Олександри Яківни з'являються в місцевій газеті «Архангельские губернские ведомости», столичному часопису «Детское чтение». Відчуття успішності посилювали й авторські гонорари, що були вкрай важливим джерелом коштів родини за відсутності інших можливостей заробітку в північній глушині. В автобіографії О. Єфименко визнавала, що її літературно-наукова діяльність безпосередньо пов'язана із заміжжям [13].

Публікації подружжя Єфименків зумовили не тільки позитивні відгуки на шпальтах преси і в середовищі інтелігентної публіки, а й конкретні дії благодійників на допомогу талановитим початківцям. Зокрема комітет «Товариства для допомоги незаможним літераторам і вченим» у вересні 1871 р. цікавився у Архангельського губернатора щодо матеріаль-

ного становища П. Єфименка задля призначення йому грошової допомоги [2, 17]. Субсидію товариство надавало Петру Савичу до переїзду на південь.

Наступний етап життя Олександри Яківни проходить поза рідною глушиною Півночі. Вони оселяються у Воронежі, де чоловік працює чиновником з особливих доручень при казенній палаті. Молода дружина осмислює комплекс нових вражень: вона вперше побачила інше життя – «залізницю, Москву, нових людей, південну природу» [7, 53]. Нову сторінку в житті О. Єфименко започаткував переїзд у 1874 р. разом з чоловіком до України – спершу до Чернігова, а в 1879 р. – до Харкова.

Задля комплексного осмислення особистості Олександри Яківни і пошуку відповіді на питання: якою була науковиця в повсякденному житті? Як зайнятість науковою роботою позначалася на виконанні ролей жінки в родині? вважаємо за необхідне звернутися до вивчення побутових аспектів існування родини.

Харківський період проживання (1879–1907) позначений розширенням родини Єфименків. У Петра Савича та Олександри Яківни народилося п'ятеро дітей: сини – Тарас і Петро (1884 р.н.), доньки – Олександра, Віра та Тетяна (1890 р.н.). Із Хомогорів до Харкова приїхав її брат Лука, який часто відвідував родину сестри. Також помешкання Єфименків було місцем зустрічі інтелектуалів, серед яких знані історики, філософи, літературознавці (Д. Багалій, С. Русова, О. Шиманов, М. Сумцов, Я. Станіславський, Б. Столпнер) [1, 13]. Такими були зовнішні обставини життя подружжя, що традиційно подають у біографічних нарисах про науковцю. Утім спробуємо реконструювати внутрішні, приховані від сторонніх очей настрої і мотивації вченої і матері чималої родини.

Омріяні діти, що надали додаткових клопотів і сенсів буттю, з'явилися у подружжя в немолодому віці: Олександрі Яківні вже понад тридцять років, Петру Савичу – близько п'ятдесяти. Утримання чималої родини в багатолюдному Харкові потребувало значних витрат. За умов відсутності спадкових маєтностей основним джерелом доходів родини Єфименків була платня Петра Савича, який служив статистиком у харківській підкомісії з дослідження залізничної справи, повітовим земським статистиком, секретарем Губернського статистичного комітету. В ідеалі штатний оклад чоловіка-чиновника мав покривати всі витрати родини, але в умовах імперської міської дійсності це було мало досяжним без додаткових заходів. Дієвим каналом збільшення сімейного бюджету були авторські гонорари, задля чого творче подружжя налагодило співпрацю з редакціями провідних періодичних видань. Отже, роль Олександри Яківни не обмежувалася традиційними функціями дружини з виховання дітей і створення родинного затишку. Науковиця власною публікаційною активністю допомагала чоловіку формувати прибуткову частину сімейного бюджету, і, за спогадами очевидців, керувала родинними видатками та домогосподарством [1, 38]. Припускаємо, що мотивацію Олександри Яківни на підтримку чоловіка визначила як індивідуальна пам'ять про власне незабезпечене дитинство і небажання повторення такої ситуації зі своїми нащадками, так і усталена егалітарність у відносинах подружжя народолюбців, за якої ролі чоловіка і дружини набували паритетності і взаємодоповнення. Не останню роль відіграла і фаховість дослідницької праці науковиці, результати якої були суспільно затребуваними.

Власного помешкання багатодітна родина Єфименків у Харкові не набула, тому винаймали квартири, часто змінюючи місце проживання. Окремі адреси мешкання вдалося встановити з аналізу їхнього листування: вул. Дівоча, будинок Черняєвої (1887); вул. Черноглазівська, 13, будинок Чемерзіна (1890); вул. Каплуновська, 18, будинок Павлова (1895); вул. Ветеринарна, 32 (1900); вул. Єпархіальна, 45 (1903). Зміна найманих квартир не в останню чергу зумовлена матеріальним становищем родини і впливала на її щоденний безпретензійний побут.

Відвідувачі відзначали тісноту помешкання родини Єфименко, скрипучу канапу, допомогу слухачок по господарству Олександрі Яківні, діряві черевики господині, вовчу шубу Петра Савича. Створення родинного затишку традиційно було сферою жіночої відповідальності. Тому у спогадах сучасники, окрім надзвичайної простоти та скромності Олександри Яківни, відзначають і матеріальну непрактичність, що вирізняла її від колег-викладачів, пояснюючи так спосіб життя сім'ї [1, 45]. До речі, згадують і наївність у звичайних життєвих справах голови родини – Петра Савича, його повне відцурання меркантильності, прози буднів. Вважаємо, що побутовий мінімалізм родини Єфименко був віддзеркаленням її духовної сут-

ності – народницької філософії подружжя, маркерами якої були демократизація побуту й апофеоз самостійної праці, що зумовлювало простоту життя родини, відсутність стремління до зайвого комфорту і розкошування.

Почасти аскетизм буття став способом існування сім'ї в умовах перманентних зовнішніх викликів. Зокрема, 1887 р. приносить Олександрі Яківні додаткові клопоти: від перевтоми Петра Савича спіткала важка і тривала хвороба (спочатку нервовий удар, а потім напади епілепсії). Це позбавило останнього можливості наукової роботи, а також ускладнило службу на посаді члена-оцінювача в харківському відділенні Дворянського земельного банку. Відтоді функцію голови і годувальника переймає Олександра Яківна, а гонорари за її публікації формують родинний бюджет. За домовленістю з директором банку віддана дружина часто брала додому роботу Петра Савича і виконувала її ночами. Утім, люблячий чоловік усіляко допомагав дружині зі стабілізації матеріального становища багатодітної родини. Інформуючи листом редактора «Киевской старины» Є. Ківліцького, що за станом здоров'я не може бути дописувачем часопису, він продовжував доставляти матеріали для видання, щонайперше наукові розвідки Олександри Яківни [7, 48-49].

Невдовзі доля завдала родині Єфименків ще одного удару: від психічного захворювання померли дві старших доньки – Віра і Олександра. Молодший син Петро за участь у студентському революційному русі потрапив до в'язниці. Продовжував хворіти чоловік. Складним залишалось матеріальне становище родини Єфименків.

За таких обставин мужню жінку рятувала наполеглива праця. Найбільш вона цінувала можливість виділяти частину свого дня дослідницькій роботі. Життєдайним «еліксиром», що допомагав долати негаразди та випробування, стали для неї наукові студії. Щоденні порини на дві-три години у сферу «безпечальних споглядань» відроджували душевні сили Олександри Яківни і надавали імпульси повернутися до поточної дійсності, часто-густо не безтурботної [7, 53]. Вона вивчала історіографічну спадщину і документи, створювала науково-популярні історичні нариси, опубліковані протягом 1901–1902 рр. у Москві.

У ланцюгу життєвих випробувань розрадою для О. Єфименко ставали візити відданих друзів родини, у спілкуванні з якими господиня висловлювала власну філософію, правдиві психологічні спостереження, гуманні соціальні погляди. Проте «глибока дума» в очах Олександри Яківни виказувала душевні муки дружини і матері. Її стомленість від щоденних господарських клопотів про непоодиноке сімейство, тягар яких традиційно був жіночою сферою функціональності, поглиблювало пізнє материнство вченої, турботи про виховання малечі, необхідність постійного догляду за хворим чоловіком, хвилювання за здоров'я дітей, роздуми щодо ризику вияву спадкової хвороби батька у молодших нащадків.

Додавало напруження жінці-вченому і виконання ролі голови родини, по суті не нової для неї, але з роками досить обтяжливої. Крім того, наукова робота, що протягом багатьох років була для Олександри Яківни джерелом психологічної розради, дала привід для додаткових хвилювань через конфліктну ситуацію з редакцією «Київської старовини» у зв'язку з підготовкою на оголошений часописом конкурс науково-популярної історії України. Понад трирічна робота над рукописом «Історії українського народу» (1896–1899) і в подальшому кількарічна епістолярна тяжба О. Єфименко за право на власну візію української минуштини і наукову гідність виснажували життєві сили вченої. Підбиваючи певні життєві підсумки, в автобіографії від 25 серпня 1903 р. О. Єфименко зауважила, «життя – складне і мудре діло, і навряд чи б я зважилася без вагань сказати, слідуєчи Заратустрі: «Нехай! Ще раз!» [7, 53].

Розширення знань і набуття інтелектуалкою досвіду ще більше ускладнило визначене на початку самостійного шляху завдання пошуку сенсу життя і способів його діяльного втілення, яке супроводжували перманентні рефлексії О. Єфименко щодо оптимальності обраної ідеології народництва, поглиблені сумніви і внутрішній неспокій від нездоланих протиріч, які привели дослідницю до межі безнадійності шукань. Близько п'ятдесяти років віднайти душевну рівновагу жінці і науковиці допомогла творчість Ф. Ніцше. Осмислюючи думки німецького філософа, Олександра Яківна впевнилася, що життя ще «клином не зійшлося», існують і надії, і подальші горизонти [7, 53].

Новий етап життя подружжя Єфименків – петербурзький – настав у 1907 р., коли адміністрація Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів запросила Олександрю Яківну для викладан-

ня лекцій з історії України. На цей час їй виповнилося 59 років. Утім викладацьку діяльність у вищій школі Олександра Яківна розпочала в складний період родинного життя, коли чоловік продовжував тяжко хворіти, часто знепритомнював. Стомлена безсонними ночами догляду за невиліковно хворим, психологічно виснажена від безсилля йому допомогти викладачка сумлінно приходила на заняття з курсистками, які проводила з незмінною досконалістю.

Навесні 1908 р. пішов з життя Петро Савич – коханий чоловік, батько їхніх дітей, авторитетний наставник, який відкрив Олександрі Яківні незвіданий шлях наукових студій. Відтоді всі життєві сили і любов матері скеровані на опікування молодшою донькою Тетяною.

Маємо зауважити, що родина Єфименків вирізнялася творчими нахилами. П. Єфименко із гімназійних років захоплювався археологією, розкопуючи під керівництвом професора Д. Багалія могили до археологічного з'їзду в Харкові 1902 р. У подальшому П. Єфименко став знаним археологом УРСР і СРСР. Старший син – Тарас Петрович – відомий юрист і етнограф. Молодша донька, Тетяна – наділена художнім талантом поетеса Срібного віку, її збірка віршів «Жадное сердце» надрукована в Петрограді 1916 р.

Якою ж запам'яталася перша професорка історії України петербурзьким курсисткам? Враження першої лекції не затьмарили десятки років: скромна, літня жінка, яка промовляла повільно, з відчутним північним оканням, що відтіняло давню мову цитованих нею документів [14, 191]. Вона навчала курсисток думати і понад усе цінувала самостійну думку. На семінаріях з історії руського землеволодіння викладачка пропонувала документи і конкретизувала завдання, яке слухачка мала розв'язати.

Доступність – прикметна риса, відзначена у спогадах про викладачку: «досить охоче давала потрібні пояснення; можна було затримати після занять і домовитися про зустріч у неї вдома; систематичні консультації для курсисток, які обрали спеціалізацією її курси; охоче сприяла слухачкам, які зверталися по допомогу» [14, 194]. Украй чуйна і добра Олександра Яківна гарно розуміла слухачок і допомагала їм. Більшість викладачів були «професори», яких відділяла від курсисток невидима межа [14, 194]. Та це не про О. Єфименко, яка з роками розквітла мудрим сприйняттям життя, зберігши молодість душі. Олександрю Яківну характеризують міцні взаємовідносини з людьми, що не потребували підтримки жодними умовностями, нездоланні часом [1, 43].

Висновки. Загальну практику соціалізації дівчинки в традиційному патримоніальному суспільстві – виховання поваги і послуху старшим у родині, дотримання християнських заповідей, виконання визначених статтю обов'язків – доповнили індивідуальні чинники формування особистості Олександри Яківни. Вроджений потяг до справедливості зміцнився під впливом підсвідомого наслідування дівчиною поведінки батька – дрібного чиновника Я. Ставровського, який в умовах тогочасної імперської дійсності категорично заперечував практику хабарництва. Аксиологія всіх подальших життєвих мотивацій О. Єфименко, витоки якої закладені в суворо-аскетичному дитинстві, вкорінена у пріоритетності дотримання високоморальних людських взаємовідносин, праведності страждань за вищі ідеали. Природна допитливість, наполегливе бажання пізнання навколишнього світу у поєднанні з старанністю та сумлінністю стануть запорукою відмінного навчання в гімназії, а також визначать життєве кредо науковиці – самовдосконалення і постійну працю над собою.

Учителювання в Холмогорах стало для 16-річної Олександри Яківни не лише першими кроками на педагогічній ниві, а й досвідом реалізації відповідальної місії годувальника родини – матері і молодших братів і сестри. Знайомство і шлюб з українським народолюбцем, на той час політичним засланцем, Петром Савичем Єфименко став визначальним для знаходження Олександрю Яківною бажаного життєвого шляху – наукова діяльність і просвітництво як спосіб служіння суспільним інтересам. Наступний, понад тридцятирічний період життя Олександри Яківни безпосередньо пов'язаний з Україною. Вона стає визнаною дослідницею української минувшини, громадською діячкою. Утім не менш значущим для науковиці стала реалізація жіночого начала – народження і виховання п'ятьох дітей, створення затишку в оселі, налагодження родинних комунікацій у соціокультурному просторі Чернігова і Харкова. Любов як основа подружнього життя, народолюбство як підґрунтя соціальної спрямованості родини, демократизм і повага до особистості визначили гендерні відносини в сім'ї Єфименків і допомагали науковиці гідно зносити випробування долі.

Високі душевні якості Олександри Яківни Єфименко – скромність, стриманість, працелюбність, багатогранність інтересів – підтверджують значну роботу інтелектуалки щодо усвідомлення власного Я, пошуків і осмислення сенсу буття, способів його діяльного втілення.

Список використаної літератури

1. Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури / Н.К.О. Сектор науки. Т. 10: присвяч. пам'яті О.Я. Єфименкової. – Х. : Держвидав України, 1930. – 179 с.
2. Марков П.Г. А.Я. Єфименко – историк Украины / П.Г. Марков. – К. : Изд-во КГУ, 1966. – 123 с.
3. Смолий В.А. А.Я. Єфименко: очерк жизни и научного творчества / В.А. Смолий // Єфименко А.Я. История украинского народа. – К. : Лыбедь, 1990. – С. 403–426.
4. Пивовар С. Проблема зародження давньоруської державності в історичних працях О.Я. Єфименко / С. Пивовар // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – № 7. – С. 50–53.
5. Пивовар С. Олександра Єфименко – дослідниця України / С. Пивовар // Українки в історії / за заг. ред.. В. Борисенко. – К. : Либідь, 2004. – С. 58–61.
6. Kappeler A. Auto-Didact, Woman, and Katsapka: Oleksandra Yefimenko and Kyiv Historical School / A. Kappeler // Ukraine Modern. – 2010. – 6 (17). – С. 45–76.
7. Стариков Г. Матеріали до біографій Петра та Олександри Єфименків / Г. Стариков // Сумський історико-архівний журнал. – 2009. – № VI–VII. – С. 36–61.
8. Стариков Г. Останні листи Олександри Єфименко / Г. Стариков // Сумський історико-архівний журнал. – 2011. – № XIV–XV. – С. 65–68.
9. Стариков Г. На згадку про Олександру та Тетяну Єфименків (від 5 березня 2013 р.) [Електронний ресурс] / Г. Стариков. – Режим доступу: <http://historians.in.ua>.
10. Пінчук Ю. Єфименко Олександра Яківна / Ю. Пінчук [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України. – Т. 3 : Е–Й / редкол.: В. А. Смолий (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наук. думка, 2005. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Efyumenko_O.
11. Демоз Л. Психоісторія [Електронний ресурс] / Л. Демоз. – СПб. : Феникс, 2000. – 512 с. – Режим доступу: www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Lloid/index.php.
12. Старков В. Листи Олександри Єфименко до Федора Вовка [Електронний ресурс] / В. Старков // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник / упоряд. В. Кравченко. – Х. : Майдан, 1999. – С. 212–217. – Режим доступу: https://keui.files.wordpress.com/2010/12/17_starkov.pdf.
13. Толкачев В. Ученая слава, выдержанная скромность [Електронний ресурс] / В. Толкачев. – Режим доступу: <http://www.cultnord.ru>.
14. Санкт-Петербургские высшие женские (Бестужевские) курсы 1878–1918 : Сборник статей. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1973. – 302 с.

References

1. (1930) Zbirnyk naukovo-doslidchoyi katedry istoriyi ukrayinskoyi kultury (Collection of the research department of the history of Ukrainian culture), 10 (dedicated to the memory of O. Ya. Efimenko). Kharkiv (In Ukr)
2. Markov, P.G. (1966) *A. Ya. Efimenko – Historian of Ukraine*. Kyiv (In Ukr).
3. Smolij, V.A. (1990) *A. Ya. Efimenko: essay on life and scientific work*. *Efimenko A. Ya. History of the Ukrainian people*. Kyiv, 403–426 (In Ukr)
4. Pivovar, S. (2000) *Problem of origin of the Ancient Rus' statehood in historical works of O. Ya. Efimenko*. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*. (Ethnic history of the peoples of Europe), 7, 50–53. Kyiv (In Ukr)
5. Pivovar, S. (2004) *Oleksandra Efimenko – female researcher of Ukraine*. In I V. Borysenko (Ed.). *Ukrainian women in the history*, 58–61. Kyiv (In Ukr)
6. Kappeler A. (2010). *Auto-Didact, Woman, and Katsapka: Oleksandra Yefimenko and Kyiv Historical School*. *Ukrayina Moderna (Ukraine Modern)*, 6 (17), 45–76. (in Ukr)
7. Starykov, G.M. (2009). *Materials for biographies of Petro and Oleksandra Efimenko*. *Sumskyy istoryko-arkhivnyy zhurnal (Sumy Historical and Archival Journal)*, VI–VII, 36–61. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/47952> (in Ukr)
8. Starykov, G.M. (2011). *Last letters of Oleksandra Efimenko*. *Sumskyy istoryko-arkhivnyy zhurnal (Sumy Historical and Archival Journal)*, XIV–XV, 65–68. (in Ukr)
9. Starykov, G.M. (2013). *In memory of Oleksandra and Tetyana Efimenko*. Retrieved from <http://historians.in.ua>.
10. Pinchuk, Y.A. (2005). *Efimenko Oleksandra Yakivna* [Electronic resource]. In V.A. Smolij (Ed.). *Encyclopaedia of Ukrainian History*, Vol. 3, Kyiv (In Ukr)
11. Demoz, L. (2000). *Psychohistory* [Electronic resource]. Retrieved from http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Lloid/index.php St. Petersburg (in Russ.)
12. Starkov, V. (1999). *Letters of Oleksandra Efimenko to Fedor Vovk*. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichnyy zbirnyk (East-West: Historical and Cultural Collection)*, 212–217, Kharkiv. Retrieved from http://keui.files.wordpress.com/2010/12/17_starkov.pdf (In Ukr).
13. Tolkachev, V.F. *Scientific glory, sustained modesty*. Retrieved from <http://www.cultnord.ru/>(in Russ.)
14. (1973) St. Petersburg Women's Higher (Bestuzhev) Courses of 1878–1918: Collection of articles. Leningrad (in Russ.)

Abstract

Drach O. «Personal life did not spoil her»: O. Ya. Efimenko (1848–1918) – hardworking scientist.

Introduction. *The place of honour among female pioneers of science takes a well-known historian, ethnographer, the first female Doctor of History in the Russian Empire, teacher and public figure Oleksandra Yakivna Efimenko (1848–1918).*

Purpose. *In modern Ukrainian historiography, there is no comprehensive work on understanding of the personality of the prominent scholar. The purpose of this article is to study the life and work of O. Ya. Efimenko through psychohistory and gender analysis.*

Results. *General practice of socialization of a girl in the traditional patrimonial society – development of respect and obedience to the elders in a family, keeping Christian commandments, performance of gender-based duties – enhanced individual factors of formation of the personality of Oleksandra Yakivna: strict ascetic childhood, innate desire for justice, following the behaviour of her father-clerk with his principal denial of bribery. The axiology of further life motivations of O. Ya. Efimenko was rooted in the honour of suffering for righteous principles.*

Natural curiosity, persevering desire to know the world around, combined with thoroughness and conscientiousness, will become a guarantee of excellent education at the gymnasium, and will determine the life credo of the scientist – self-improvement and self-cultivation. At the age of 16 the teaching for Oleksandra Yakivna was not only her first step in the pedagogical field, but also the experience of implementing a responsible mission of the supporter of her family - mother, younger brothers and sister. Meeting with political exile Petro Savich Efimenko defined the future of the woman. Subconscious attraction to man-father, mentor and friend, whose advice will be valuable to her throughout her life, laid the foundations of strong feelings of spiritual affinity. She became an assistant in his research studios, and later she became his wife.

A new page in the life and work of O. Ya. Efimenko was opened in 1874, when she together with her husband moved to Ukraine – at first to the city of Chernihiv, and in 1879 – to the city of Kharkiv. She was an active figure in scientific, cultural, educational and public life of the region, devoting a lot of efforts to study the Ukrainian past. However, her female fulfilment – giving birth and education to five children, making a home feel cosy, establishing family communications in socio-cultural area of Chernihiv and Kharkiv, was no less important for the scientist. The love as the basis of marital life, the love of people as the basis for social orientation of the family, democracy and respect for the individual, identified gender relations in the researchers' family and helped the scientist to withstand the test of fate with dignity.

Conclusion. *Settings for priority of the inner / spiritual over the external / material, formed in her childhood, became the core of the personality of Oleksandra Yakivna. High moral virtues of O. Ya. Efimenko – modesty, temperance, diligence, diversity of interests – sustain considerable work of the intellectual scientist towards self-understanding, search for and comprehension of the meaning of being, ways of its active implementation.*

Key words: *Oleksandra Yakivna Efimenko, personal life, female scientist, Honoured Doctor of Russian History.*

Одержано редакцією 8.08.2017
Прийнято до публікації 5.10.2017

УДК 94(477): 655.4«18/19»

В. О. Волошенко

КНИЖКОВІ СКЛАДИ У ПРОСВІТІ СЕЛЯН: СУСПІЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ ТА ПРАКТИКИ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ ст.

У статті розглядається проблема заснування громадських книжкових складів та їх роль у підвищенні освітнього рівня, формуванні національної ідентичності та політичної лояльності селянства Наддніпрянщини на зламі ХІХ–ХХ ст.

Ключові слова: *українське селянство, просвіта, книжкові склади, національна ідентичність, торгівля книгами, народна література*

Постановка проблеми. Емансипаційні зміни у Наддніпрянській Україні на зламі ХІХ–ХХ ст., потреби прилучення до друкованого слова та формування модерної ідентичності селянства (як головної абстракції «народу») спровокували «освіченого товариства» на пошуки інструментарію поширення просвіти. Винайдення підходів створення «літератури для народу» («народної літератури») йшло поруч із суспільними пропозиціями шляхів її удосконалення для селян, одним з яких стали громадські книжкові склади.

Аналіз останніх досліджень. Коротку характеристику специфіки заснування земських книжкових складів у Харківській, Чернігівській, Полтавській і Катеринославській губерніях містить дисертаційне дослідження О. Мармазової [1]. Питання просвітницької діяльності книжкових складів побіжно підіймали А. Гуз, О. Айвазян, Г. Єрмак, І. Петренко [2–5].